

УДК 271.222(470+571):2-855:070.482

О. Є. Панарін

СТАРООБРЯДНИЦЬКА МІГРАЦІЯ НА СТОРІНКАХ ЄПАРХІАЛЬНОЇ ПЕРІОДИЧНОЇ ПРЕСИ

У дослідженні розкривається проблема міграції російських старообрядців крізь призму статей, що друкувались на сторінках “Епархиальных ведомостей” – офіційному друкованому органі православних єпархій Російської імперії. Визначається значення та особливості цього періодичного видання у дослідженні міграційних процесів російських старообрядців. Характеризується відношення місцевих ієрархів пануючої Церкви до старообрядців в окремих місцевостях. Досліджуються причини старообрядницької міграції, особливості переселення до певних районів та утворення осередків компактного проживання старовірів. Особлива увага приділяється визначенню основних напрямків міграції старообрядців.

Ключові слова: Старообрядці, старовіри, розкольники, міграція, переселення, “Епархиальные ведомости”.

Історична наука, розвиток якої довгий час визначався атеїстичними постулатами радянської держави, нарешті повернула собі свободу дослідницьких поглядів. До тем, що найбільше постраждали від такої політики, безумовно відносяться церковно-історичні студії. Саме вивчення історії Церкви переживає сьогодні справжнє відродження, заповнюючи той науковий вакуум, що виник за десятиліття гоніння як Церкви так і її дослідників. В той час, коли історія “офіційної” Церкви зазнавала суттєвого редагування, дослідження такого явища як старообрядництво мали зовсім поодинокий характер.

Дана стаття покликана розкрити історію міграції російських старообрядців крізь призму матеріалів, що друкувались у такому періодичному виданні як “Епархиальные ведомости”. Також вона дозволяє з’ясувати значення цього видання у вивченні історії старообрядництва та проаналізувати матеріал присвячений міграційним процесам старовірів.

Вивчення старообрядництва не завжди було забутою темою серед істориків. Враховуючи, що “розкольники”, як їх називала офіційна Церква та влада, були невід’ємною частиною російського суспільства, починаючи від реформ патріарха Никона, вони більшою чи меншою мірою привертали до себе погляди науковців та апологетів никоніанства. До таких варто віднести професійних істориків: Афанасія Щапова, Євгена Голубінського, Сергія Зеньковського [1, 2, 3], а також ієрархів пануючої Церкви: Митрополита Дмитра Ростовського, митрополита Макарія (Булгакова) [4, 5]. Саме для останніх дослідження, чи скоріше – викриття “розколу”, представляло професійний інтерес та було пасторською необхідністю. На сучасному етапі наукові дослідження старообрядництва представлені роботами В’ячеслава Мордвінцева, Сергія Таранця, Олександра Пригаріна, Юрія Волошина та інших науковців [6, 7, 8, 9].

Церковні історики залишили по собі значну кількість досліджень, присвячених старообрядництву. Одним з джерел такої спадщини виступає релігійна преса. Періодичні друковані видання, що видавались як патріархією так і в окремих єпархіях, містять значний масив важливої інформації, в якій приділено увагу історії розколу православної Церкви.

Серед різноманіття релігійної періодичної преси в російській державі особливе місце посідають Єпархіяльні відомості (“Епархиальные ведомости”). У середині XIX століття серед духовенства з’являється ідея створення спеціального друкованого органу єпархіяльних кафедр, за аналогією з існуючими Губернськими відомостями, що виходили як офіційне видання у губерніях Російської імперії. Програма Єпархіяльних відомостей вперше була представлена у 1855 році архієпископом Херсонським Інокентієм (Борисовим), але не знайшовши підтримки загубилась у канцеляріях Синоду. У 1859 році її вносить на розгляд архієпископ Херсонський Димитрій (Муретов). Програма була затверджена Синодом та розіслана по всіх єпископіях для налагодження видання. Хоча ідея та перший дозвіл на друк належав херсонській кафедрі, першість у виданні перехопили “Ярославские епархиальные ведомости” [10, с.376].

Так було започатковано більш ніж півстолітня історія єпархіяльної періодичної преси на теренах Російської імперії. Загалом з 1860 по 1917 рік Єпархіяльні відомості виходили у 63 єпархіях Російської імперії. Традиційно випуск складався з двох частин – офіційної та неофіційної (“дополнений”). Офіційна частина містила Височайші Маніфести, укази Священного Синоду, повідомлення та розпорядження єпархіяльного управління та установ духовної освіти, різноманітні звіти. Неофіційна частина друкувала матеріали з історії Вселенської Церкви, окремі частини Біблії та життя святих, єпархіяльні події та новини, історичні розвідки присвячені єпархії, її окремим монастирям та церквам, біографії відомих церковних діячів. Авторами статей були викладачі Духовної академії та інших духовних навчальних закладів, священики та архієреї, а також історики та публіцисти.

Величезний масив інформації, що міститься у Єпархіяльних відомостях завжди привертав увагу істориків. Праці науковців, що присвячені їх дослідженню можна розділити на ті, що вивчають місце єпархіяльної періодичної преси серед інших видань, та такі, що присвячені окремим проблемам, висвітленим на їх сторінках [11, с.169].

Безперечно, матеріали, що вміщені у такому виданні, носять тенденційний характер, висловлюють позицію офіційної Церкви та лояльних до неї істориків, які прагнули викрити неканонічні течії християнства. Крім того, видання проходило цензуру, відповідно до “Уставу про цензуру” 1828 року, а Синод запровадив

додаткове цензурування для “Єпархіальних відомостей” [12, с.318]. Все ж ці особливості не зменшують значення фактичного історичного матеріалу, що міститься у “Єпархіальних ведомостях”. Для написання статей місцевого значення залучаються інші періодичні та академічні видання, місцеві архівні дані та джерела, що не збереглися до сьогодні [13, с. 150].

Разом з тим старообрядці, для яких слово завжди було методом відстоювання власних релігійних поглядів, також вдаються до випуску періодичної преси. У 1878 році, у місті Коломия, вийшла друком перша старообрядницька газета під назвою “Старообрядець”. У назві зазначалось, що дане видання є “церковно-науково-моральна та економічна газета”. Видавалась з періодичністю двічі на місяць – 1 та 15 числа. Спонсорувалось та поширювалось видання як серед попівців так і безпопівців [14, с.99]. Таким чином, періодична преса швидко посіла важливе місце у проповідницькій діяльності як древлеправославної так і офіційної Церкви.

Досліджуючи матеріали, які публікувались на сторінках Єпархіальних відомостей та були присвячені старообрядницькому руху, можна скласти цілісну картину історії старообрядництва XVII – XIX століття. Автори статей приділяли увагу різноманітним його аспектам: походженню та першим рокам “розколу”, розселенню старовірів, стосункам з місцевою та державною владою, культурно-обрядовим особливостям старообрядництва.

Автори притримувались усталеної думки щодо розколу Церкви за часів патріарха Никона. Розходження старообрядців та никоніан, на їх погляд, ґрунтувалась на неосвіченості перших та непоступності других. Суспільне невдоволення та хвилювання, що розпочались одразу після виправлення церковних книг не викликають у дослідників подиву. Аргументи, що використовуються різноманітними авторами, вдало узагальнені на сторінках “Пензенських єпархіальних ведомостей”: “загалом, хвилювання викликані реформою не дивні, адже відомо що російський народ до всякого нововведення відносився більш чи менш вороже, це було притаманне характеру російської людини. Останній не любив “новизни” та бажав жити за старими законам, старовина для нього була священна. Тим сильніше російський народ відвертався від “новизни” у сфері церковній – у сфері найбільш дорогій та священній для нього. Не розуміючи сутності віри настільки, щоб догмат віри відрізнявся від обряду, він був прив’язаний до букви так сильно, що вважав її недоторканою, і будь-яка зміна у ній здавалась йому порушенням віри та традицій” [15, с.491]. Такі погляди на “розкол” покладені в основу більшості статей, що друкувались у Єпархіальних відомостях та були присвячені старообрядництву.

У Відомостях містяться розвідки, в яких висвітлюється історія появи та розселення старовірів та їх проживання у межах певної єпархії. Наприклад, у “Минських єпархіальних ведомостях” друкується низка статей, присвячена історії появи “розколу” на цих територіях. У них повідомляється: “Мінська губернія належить до числа тих губерній, в яких немає розкольників з туземного місцевого населення. Всі вони переселенці сюди з Великої Росії, можливо у часи царювання Петра I, коли багато тисяч їх, переступаючи клятву вірності Царю, втікали за кордон, головним чином у польські володіння та стали засновувати там свої поселення. Можливо, після так званої першої чи другої вигонки розкольників з головного їх притону Ветки” [16, с.466-467]. Відомо, що у 1735 році, без згоди польського уряду російські війська за наказом імператриці Анни Іоанівни вдерлися на територію Речі Посполитої [17, с.8]. У поході брало участь п’ять полків, під керівництвом полковника Якова Ситіна, який оточивши ветковські слободи захопив проживаючих у них російських втікачів-старовірів – до 40 000 людей. Така ж вигонка повторилась і у 1764 році, коли генерал-майор Маслов, з двома полками “повернув” до Імперії близько 20 000 старовірів. Розгром Ветки, перш за все, був пов’язаний з формуванням тут поселень для селян-втікачів. Акумулявавши значну частину кріпаків-втікачів, Ветка представляла собою ще й незручний релігійний та опозиційний центр. Його існування, поблизу кордону держави, йшло у розріз з імперською політикою Росії.

Саме в цей час старообрядці, що встигли врятуватись від урядових військ, втікали до непрохідних лісів Бобруйського та Борисівського уїздів Мінської губернії та осіли у цій місцевості. Точних даних коли та чи одночасно оселились старообрядці в цих уїздах немає. Заселення цих земель прихильниками дониконівського православ’я відбувається поступово. За статистичними даними у Мінській губернії станом на 1857 рік проживало 3 936 старообрядців (близько 0,4 % населення губернії). Всі вони представники безпопівського напрямку, відносять себе до феодосіївців¹ [18, с.69].

Крім того на сторінках “Минських єпархіальних ведомостей” дається характеристика старовірам, що осіли у цій місцевості, зазначаючи що їм не характерний радикалізм, притаманний їх одновірцям у Росії: “Розкольники мінської губернії, будучи відділеними значним простором від своїх великоросійських побратимів, та не маючи можливості, з причин виключного заняття хліборобством, постійно контактувати з ними зблизились з місцевим населенням. Саме тому вони не такі фанатичні та вперті у своїх поглядах як великоросійські розкольники” [18, с.71]. Варто зауважити, що приязне ставлення до релігійних втікачів не поширювалось на їх проповідницьку діяльність. Постійний нагляд польських католиків-езуїтів, що пильно сліdkували за насадженням католицької віри, не сприяв поширенню старообрядництва серед місцевих. Будучи вільними орендарями, старовірів могли просто вигнати за будь-яку проповідницьку діяльність. Таким чином на теренах Мінської єпархії протягом XVIII століття сформувалась замкнута група мігрантів-старообрядців.

¹ Феодосіївці – прихильники одного з напрямків безпопівщини. Виник напр. XVII – на поч. XVIII століття, завдяки діяльності Феодосія Васильєва. Засуджували кріпосницьку державу, проплідували суворий аскетизм, виступали проти шлюбу.

Більшість авторів звертає увагу, що на територіях, які не належали до російських етнічних земель, таких як білоруські та українські, старообрядництво поширювалось лише за рахунок росіян-мігрантів. Зокрема, для українського духовенства природа "розколу" залишалась пов'язаною з нерозумінням сутності релігійних обрядів: "всім старообрядцям характерне поклоніння по формі, а не у вірі. Форма для них має більше значення за саме внутрішнє переконання віри", резюмується на сторінках "Волинских епархиальных ведомостей"[19, с. 169].

Поширення старообрядництва за рахунок міграції його прихильників – етнічних росіян, підтверджується і російським духовенством. Зокрема, протоієрей Ярославської єпархії, описуючи життя Святителя Димитрія Ростовського (Данила Туптало), зазначає: "Призначення на митрополичий стіл у 1702 році Дмитра Ростовського пов'язане із активізацією антирозкольницької боротьби. Варто зауважити, що для Дмитра важливим було не лише питання боротьби з розколом, а і його дослідження. Проживаючи до цього у Малоросії, явище розколу було для нього невідоме"[20, с.216]. Важко погодитись з автором, адже з 1699 року Димитрій був настоятелем Преображенського монастиря у Новгород-Сіверському, на Стародубщині. Цей регіон славився не просто розповсюдженням розколу, а був одним з найголовніших центрів міграції росіян-старовірів. Можливо, через відсутність випадків переходу місцевого православного населення до старообрядництва, це явище не викликало інтерес архієрея.

На сторінках Єпархіальних відомостей значна увага приділяється активізації старообрядницької міграції за часів Петра I. Піддається критиці не лише церковна політика, а і весь тогочасний устрій: "Часи царювання Петра I здалеку постають таким блискучим часом. Проте для сучасників вони були одними з найважчих періодів для російського народу" [21, с.332]. Посилення міграційних процесів у цей час пов'язується з тривалою Північною війною, державними реформами та запровадженням нових установ, що вимагало значних грошових ресурсів. Як результат – зростання податків та побрів, що змушували людей переховуватись та тікати – як по одинці так і цілими селами. Зубожіння та бідність робили єдиним засобом, що спонукав до виживання, віру. На думку старообрядців це була дониконівська, не спалювана реформами, православна віра. Захищати свою віру, відстоюючи її як власність, що заповідалась їм дідами та батьками, було для них справою виключної важливості та єдино можливою формою боротьби. Таким чином, ці втікачі представляли релігійні кола гонимих. Вони наповнили Кержанські, Виговські, Волокамські, Брянські, Муромські ліси. Відомі поселення Семенівського уїзду Нижегородської губернії склались виключно з старообрядців, що переслідувались, та опинились тут за часів Петра I. Іншим напрямком міграції старообрядців стають ліси Пензенської губернії. Тут навіть у монастирях діяли відверті чи таємні старообрядницькі общини [21, с.334]. Проведений у 1716 році новий перепис, в результаті якого старообрядці мали сплачувати подвійний податок, не розкрив істинної кількості прихильників давнього благочестя [22, с.166]. Представники Церкви визнавали: "перепис проводився священством пануючої церкви. Неосвічене та бідне духовенство майже завжди покривало розкольників або через співчуття до розколу, або через грошовий інтерес, або ж через обидві причини одночасно" [21, с.335].

Дослідження узагальнюючого характеру, що друкувались у Єпархіальних відомостях, відзначають високий рівень комунікації між старовірами різних регіонів, підкреслюючи її злагодженість, утаємниченість та організованість. Наголошувалось, що: "Розкольники всіх місцевостей Росії ведуть між собою листування, і завжди не особисте, а від братства до братства. Взаємодія між розкольниками Петербургу, Москви, Саратова, Єкатеринбургу, Кишиньова, Нижнього Новгорода, Астрахані, Іркутська давно набуло постійного характеру. Крім того ведуть переписку з розкольниками Австрійськими та Турецькими" [23, с.485]. Недоліком цих досліджень є відсутність ґрунтового вивчення окремих міграційних центрів, проте сама згадка про них дає можливість визначити географію розселення прихильників дореформеного православ'я.

На сторінках Єпархіальних відомостей вперше приділено увагу явищу сезонної міграції старовірів. Причиною її виступав прагматичний інтерес – пошук заробітку. Старообрядці були досить обізнаними в різноманітних ремеслах, завдяки чому завжди були забезпечені роботою. Таким чином вони мали можливість переходити з місця на місце, не викликаючи підозри. Особливо цим користувались старообрядницькі проповідники та вчителі. Виконуючи замовлення у православних, вони поступово входили у близькі стосунки з ними та наvertsали їх до "розколу". Для цього вони обирали такі ремесла, у яких їм не могли скласти конкуренції у певній місцевості, наприклад: чоботар, швець, красильник. Після виконання робіт повертались до дому, залишаючи по собі нових послідовників старообрядництва. Якщо не знали ремесла, то, як правило, відкривали дрібну торгівлю різними товарами, часто такими, що були предметом розкоші для селянина. Проявляючи вверх благочестя та набожності зближувались з місцевим православним населенням. У результаті такого контакту чисельність старообрядців постійно зростала [24, с.441]. Також до сезонної міграції відносяться з'їзди, які проводились старообрядцями для обговорення важливих питань. Про них повідомляється у "Вятских епархиальных ведомостях": "Розкольники західної Росії з'їжджаються для переговорів до Москви та Чернігівських скитів, розкольники східної Росії – до Єкатеринбургу. Загальні ж їх збори проходять під час ярмарку у Нижньому Новгороді та Ірбиті (нині місто у Свердловській області) [23, с.488]. Офіційна Церква негативно ставилась до подібних "з'їздів", справедливо вважаючи їх засобом укріплення та розповсюдження старообрядництва.

Поширення старої віри забезпечувалось за рахунок масової міграції її прихильників та діяльності поодиноких проповідників "розколу". Перші розповсюджували свої погляди на величезних за просторами, малозаселених та віддалених землях, засновуючи свої поселення. Активні старообрядницькі вчителі проповідували старовір'я, наvertsаючи до нього місцеве населення у певному регіоні. Прикладом може слугувати В'ятська та Пермська єпархії, де поширенню старообрядництва сприяли обидва фактори [25, с. 264].

Встановлюючи значення “Епархиальных ведомостей” для вивчення історії старообрядницької міграції, варто зупинитись на окремих ґрунтовних дослідженнях цієї проблеми, що опубліковані у виданні. Показовим є дослідження протоієрея Івана Бурлуцького щодо старообрядництва Пензенщини. Воно ведеться від часу появи перших мігрантів-старообрядців у межах Пензенської єпархії, що відноситься до того часу, коли задля придушення бунту у Соловєцькому монастирі (1676) та Москві (1682) уряд запровадив жорстокі міри проти старовірів. Переховуючись, розкольники опинялись скрізь, де могли сховатись від переслідування – у Пензенських, Брянських та Нижегородських землях, на Дону, втікали до Сибіру, до Криму, на Кавказ та за польський кордон[26, с. 360].

Місцеві старовіри були вихідцями з керженецьких скитів Нижегородської губернії, а також з Тамбовської губернії. Керженці розселились не лише у найближчому Саранському уїзді, але і по всій Пензенській губернії. Тамбовські старообрядці, центром яких стало поселення при річці Студенець, де пізніше утворилось село Спаське (за радянських часів – Біднодем'янівськ, нині – місто Спаськ, Пензенської області) наприкінці XVII століття частково переселились на пензенські землі. Ця міграційна хвиля була пов'язана з пошуком кращих економічних умов для життя старовірів[27, с.9]. Їх центром у Пензенській губернії стає селище Поїм. Причина появи старовірів у цьому регіоні пов'язується з особливим становищем населення цих земель. Зокрема, село Поїм належало заможним поміщикам: спочатку графу Розумовському, потім князям Черкаським, і нарешті – графу Шереметьєву. Отримуючи невеликий оброк з цих земель, його населенню було надано повну свободу самоврядування. Справи общини вирішувались на загальних зібраннях. Як результат, поїмські селяни нажили статки, започаткували торгівлю та почали зноситись з Москвою та іншими торгівельними центрами[26, с. 364].

Розповсюдження старообрядництва на території пензенщини та навколишніх землях було також пов'язане з проходженням через селище Поїм ув'язнених та засланих до Сибіру ревнителів давнього благочестя (село розташовувалось на так званому “великому московському тракті”). Після втечі від конвою, вони оселялись у місцевих лісах та засновували власні скити, до яких і тягнулись як переселенці, так і місцеве населення [26, с. 365].

Остаточне утвердження “розколу” на цих територіях пов'язано із діяльністю двох братів – Кіра та Гавриїла з села Гуслиці Московської губернії. Займались вони комерцією та були досить освіченими людьми, заснували училище і почали вчити місцеве населення за стародруками. З часом на цих землях з'являються громади таких напрямків старообрядництва як попівці¹, нетовці², поморці (останні – наприкінці XVIII століття)³. Нова хвиля переселенців-старовірів з'являється на цих землях за часів Катерини II після чергового розгону Ветки. Переселились вони на вільні землі заможного поміщика Долгорукова. Наприкінці XVIII століття поширенню старообрядництва у регіоні сприяла сезонна міграція. Шлях місцевого православного населення, що відправлялось на заробітки до Поволжя, проходив через відомий центр старообрядництва – Іргизькі монастирі. Постійний контакт зі старообрядцями степових районів лише посилював ефект – кількість старообрядців постійно збільшувалась [26, с. 365]. Місцеве населення вирушало на заробітки православним, а поверталось – старовірами.

Особливо поширювалось старообрядництво серед заможного населення. У другій половині XIX століття більшість впливових та заможних у цій місцевості були явними чи прихованими старообрядцями[28, с. 260]. Саме з цієї обставиною пов'язується відсутність інформації про кількість старообрядців у регіоні. На думку Івана Бурлуцького: “за офіційними церковними документами розкол у краї був майже не поширений. Причиною цього була заможність та значний вплив місцевих розкольників на поліцію та православну громаду, що давало можливість контролювати дані про місцевих розкольників. Даний факт знаходить підтвердження у клірових відомостях. Зокрема, за 1809 рік зазначено: “деяка частина розкольники”, за 1810 рік: “розкольників немає”, за 1811 рік: “деяка частина розкольники”, за 1814 та 1815 рік “розкольників немає”. А за попередній, 1813 рік, зазначається: “більшою частиною розкольники” [29, с.564]. Автор, послуговуючись офіційними джерелами, підкреслює неможливість наведення достовірної інформації про кількість старообрядців у регіоні, підтверджуючи думку що встановити точну кількість прихильників дореформеного православ'я у Російській імперії не представляється можливим.

Отже, “Епархиальные ведомости” залишаються цінним джерелом для вивчення історії старообрядництва та міграційних процесів його прихильників. Інформація місцевого характеру, яка посідала центральне місце у статтях, характеризує розселення старообрядницьких громад, визначає основні міграційні центри, розкриває внутрішню сутність міграції, підкреслюючи її особливість у певному регіоні. Тенденційність статей яскраво ілюструє положення старовірів у межах конкретних єпархій, визначає відношення до них місцевої церковної влади. Подальше залучення матеріалів єпархіяльної преси дає можливість розширити дослідження старообрядницької міграції, показати цей процес не з позицій центральної влади, а з точки зору місцевого керівництва.

¹ Попівщина – напрям старообрядництва, оформився напр. XVII ст. Визнавали священство та створили власну церковну організацію.

² Нетовщина (спасова згода) – один з безпопівських напрямків старообрядництва, виник напр. XVII ст. у Поволжі. Заперечували тайнства. Православну церкву вважали сретичною.

³ Поморці – прихильники безпопівщини, напрямок сформувався напр. XVII ст. В основу вчення покладено Поморський устав. Сьогодні об'єднані у Древнеправославну поморську церкву.

Джерела та література

1. Шапов А. Русский раскол старообрядства / Шапов А. – Казань: Издание Ивана Дубровина, 1859. – 548 с.
2. Голубинский Е. К нашей полемике с старообрядцами / Голубинский Е. – Сергиев Посад: Тип. Снегиревой, 1892. – 154 с.
3. Зеньковский С. Русское старообрядчество: духовное движение семнадцатого века / С. Зеньковский. – М.: Издат. отдел. Музея истории и культуры старообрядчества, 1995. – 528 с.
4. Димитрий Ростовский, святитель Розыск о раскольнической брынской вере. – М., 1855. – 643 с.
5. Макарий (Булгаков) История русского раскола, известного под именем старообрядчества. СПб., 1855. – 367+VII с.
6. Мордвінцев В.М. Політика російського та українського урядів щодо старообрядців в Україні в першій половині XVIII ст. / В'ячеслав Михайлович Мордвінцев // Український богослов, 2000.
7. Таранец С. Старообрядчество в Российской империи (конец XVII - начало XX века) / С. Таранец. - К.: [б. и.], 2012. Т. 1: Взаимоотношения старообрядческих сообществ с государством и официальной Церковью. – 2012. – 702 с.
8. Пригарин А.А. Русские старообрядцы на Дунае: формирование этноконфессиональной общности в конце XVIII – первой половине XIX вв. / Отв. Ред. О.Б. Демин; Одесса – Измаил – Москва: “СМИЛ” - “Археодоксия”, 2010. – 527 с.
9. Волошин Ю.В. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII столітті: історико-демографічний аспект / Юрій Володимирович Волошин. – Полтава: АСМІ, 2005. – 312 с.
10. Мельник Н. Губернські єпархіальні відомості як джерело бібліографічної інформації / Надія Мельник // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. К., 2003. – Вип. 11. – С. 376–382.
11. Каліновський В. Часопис “Тарихские епархиальные ведомости”: засіб офіційної пропаганди чи важливе краєзнавче джерело? / Володимир Каліновський // Література та культура Полісся. 2009. – Вип. 48. – С. 169-175.
12. Григоруk О. “Подольские епархиальные ведомости” як джерело з церковної історії поділля / Оксана Григоруk // Український історичний збірник. – 2009. – № 12. – С. 318–322.
13. Гончар М. І. Історико-біографічні публікації в часописі “Подольские епархиальные ведомости” (1862-1905) / М. І. Гончар // Науковий вісник Ужгородського університету, серія “Історія”. – 2013. – № 2. – С. 150-155.
14. Федорова А. І. “Старообрядець” – перша старообрядницька газета / А.І. Федорова // Інтелігенція і влада. – 2015. – № 32. – С. 99-109.
15. Сперанский П. От чего исправление книг при Патриархе Никоне вызвало раскол / П. Сперанский // Пензенские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1873. – № 14. – С. 491-496.
16. Зеленский. Материалы для географии и статистики России. Минская губерния. / Зеленский. – Ч. I. СПб., 1864. – 706 с.
17. Кочергина М.В. Политика уничтожения старообрядческих духовных центров Стародубья и Ветки в середине XIX в. / М.В. Кочергина // Старообрядчество: история, культура, современность. – Вып. 13. – М., 2009. – С. 4–15.
18. Шамитилло В. Краткие сведения о русском расколе в Минской губернии и о мерах к ослаблению его / Шамитилло В. // Минские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. – 1870. – № 3. – С. 65-72.
19. О лживости и вредности учения раскольников Феодосиян / Составлено Преосвященным Паисием // Вольские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1893. – № 6. – С. 165-176.
20. Троицкий И. Ереси, расколы и отступления от устава церкви, бывшие и существующие в Ярославской епархии / И. Троицкий (протоиерей) // Ярославские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1864. – № 22. – С. 216-220.
21. Гранделевский Л. Пензенского Предтечева монастыря монах Варлаам Левин / Л. Гранделевский // Пензенские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1866. – № 10. – С. 329-338.
22. Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 1-е. – СПб., 1830. – Т. 5. – №2991.
23. Фармаковский В. Замечания о организации и сношениях раскольничьих общин / В. Фармаковский // Вятские епархиальные ведомости. Отдел духовно-литературный. – 1867. – № 16. – С. 482-493.
24. И.К. // Вятские епархиальные ведомости. Отдел духовно-литературный. – 1875. – № 14. – С. 441- 452.
25. Раскол в северной полосе Глазовского уезда // Вятские епархиальные ведомости. Отдел духовно-литературный. – 1880. – № 10. – С. 240-247; № 11. – С. 264-273.
26. Бурлуцкий И. О начале раскола в пределах Пензенской епархии / И. Бурлуцкий (протоиерей) // Пензенские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1871. – №12. – С. 353-365.
27. Новые движения в старообрядческом мире и проекты его устройства / Киевские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. 1880. – № 17. – С. 8-11.
28. Раскол в селе Поиме и учреждение единоверия // Пензенские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1868. – №8. – С. 256-271.
29. Бурлуцкий И. История раскола в Пензенской епархии. Общая численность раскольников в епархии / И. Бурлуцкий (протоиерей) // Пензенские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1873. – №17. – С. 562-568.

Panarin O. E. Old believers' migration on the pages of the diocesan periodical press

The study reveals the problem of migration of Russian Old Believers on the basis of articles that were published in the “Diocesan Gazette” - official publication of Orthodox dioceses in the Russian Empire. The author defines the meaning and features of this periodical in the study of migration processes of the Russian Old Believers. Characterized by attitudes of local Church hierarchy in relation to the Old Believers on different territories. The author explores the reasons for the migration of Old Believers, features of in certain areas of resettlement and the formation of centers of the compact residence of conservatives. Particular attention is paid to the definition of the main directions of migration of Old Believers.

Key words: Old Believers, conservatives, migration, relocation, “Diocesan Gazette”.

Панарин О. Е. Старообрядческая миграция на страницах епархиальной периодической прессы

Исследование раскрывает проблему миграции российских старообрядцев на основании статей, которые издавались в “Епархиальных ведомостях” – официальном печатном издании православных епархий Российской империи. Определяется значение и особенности этого периодического издания в изучении миграционных процессов российских старообрядцев. Характеризуется отношение местных иерархов господствующей Церкви к старообрядцам на разных территориях. Исследуются причины старообрядческой миграции, особенности переселения в определенные районы и образования центров компактного проживания староверов. Особенное внимание уделяется определению основных направлений миграции старообрядцев.

Ключевые слова: старообрядчество, староверы, миграция, переселение, “Епархиальные ведомости”.